

The Concept of War in Ancient Ukrainian Aphorisms

Nina Stankevych

*Candidate of Philology, Associate Professor
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine
stankevychnina@gmail.com*

Abstract

The article reveals the essence of the concept of *war* and describes its figurative and logical model, expressed in ancient Ukrainian aphorisms of the 11th – early 19th centuries. Aphorisms of ancient Ukrainian writers and philosophers are a socio-cultural and spiritual phenomenon of the nation, a treasure trove of intellectual thought of many generations. An aphorism is a condensed logical and philosophical judgment, a political slogan, a moral instruction that has an emotional and aesthetic impact on the reader. The main features of aphorisms are conciseness, a high degree of generalization, information compression, universal addressing, the presence of linguistic and expressive means of aestheticization, figurative textual elements, and the timelessness of judgments. The study of the concept of *war* in historical retrospect shows its deep roots in the national collective consciousness as a universal essential category, as well as the stability of the structural and semantic organization, despite the changing socio-political context.

The understanding of war as an armed conflict fills aphorisms with thematic vocabulary with only negatively evaluative semantics; the most productive symbolic images of *war* are *death*, *blood*, and the color *red*. The opposite cognitive zone is created by *peace*.

The image-concept of *war* is represented in two contrasting structural and semantic planes that reflect the parties: the enemy state, the attacking enemy, and the defending state, the defending warrior. Each of the parties has catalytic concepts, separate axiological meanings with negative or positive connotations.

In the conceptual field of an unjust war, the semantic dominants are the political actions of the enemy state and the negative traits of the leader and the people waging the war. A just defensive war is described in ancient aphorisms as an ultimate necessity, so the main conceptual meanings in ancient aphorisms are declarative judgments about the sources of *strength* of the defending party or warnings about *weakness* that will lead to defeat. The concept of *war* is most extensively verbalized in the anthropological context – in the opposition of *enemy and defender*. The main linguistic and expressive means of creating the concept in all its components are generalized.

Keywords: *concept, linguistic culture, aphorism, antithesis, metaphor, expressive syntax.*

КОНЦЕПТ *ВІЙНА* В ДАВНІХ УКРАЇНСЬКИХ АФОРИЗМАХ

Ніна Станкевич

Анотація

Стаття розкриває сутність концепту *війна* та описує його образно-логічну модель, увиразнену в давніх українських афоризмах XI – поч. XIX ст. Афористика давніх українських письменників-філософів – соціокультурний та духовний феномен нації, скарбниця інтелектуальної думки багатьох поколінь. Афоризм – конденсоване логіко-філософське судження, політичне гасло, моральна настанова, що здійснює емоційно-естетичний вплив на читача. Основні ознаки афоризмів – лаконічність, високий ступінь узагальнення, компресія інформації, універсальна адресація, наявність мовно-виражальних засобів естетизації, образних текстотворчих елементів, позачасовість суджень. Дослідження концепту *війна* в історичній ретроспективі засвідчує його глибоке закорінення в національній колективній свідомості як універсальної сутнісної категорії, а також сталість структурно-семантичної організації, попри змінний суспільно-політичний контекст.

Осмилення війни як збройного конфлікту наповнює афоризми тематичною лексикою лише з негативно оцінною семантикою; найпродуктивнішими символічними образами війни є *смерть*, *кров*, а колір – *червоний*. Протилежну когнітивну зону творить *мир*.

Образ-концепт *війна* репрезентовано у двох контрастних структурно-смыслових площинах, що відображають сторони: ворожу державу, ворога-нападника та державу, яка захищається, воїна-захисника. Кожна зі сторін має концепти-каталізатори, окремі аксіологічні смисли з негативною чи позитивною конотацією. У концептуальному полі несправедливої війни смисловими домінантами є політичні дії ворожої держави та негативні риси вождя й народу, що веде війну. Справедливу оборонну війну в давніх

афоризмах описано як доконечну потребу, тому основними концептуальними смислами в давніх афоризмах є декларативні судження щодо джерел *сили* сторони, яка захищається, чи застереження щодо *слабкості*, що призведе до поразки. Концепт *війна* найбільш розгорнуто вербалізовано в антропологічному контексті – у протиставленні *ворог* – *захисник*. Узагальнено основні мовно-виражальні засоби творення концепту в усіх його складниках.

Ключові слова: *концепт, лінгвокультурема, афоризм, антитеза, метафора, експресивний синтаксис.*

Постановка проблеми. Афоризм трактуємо як коротке судження узагальнювального характеру, яке відображає суб'єктивне бачення певного фрагмента дійсності; має світоглядний зміст, образно-художню форму та естетичну вартість, є автономним текстом або мінітекстом у складі різних за стилем макротекстів. Дослідники афористики (А. Ткаченко, В. Скуратівський, Б. Степанишин, Н. Баракатова, В. Калашник, Ю. Калашник, А. Григоращ, М. Дяченко, Н. Михайличенко, В. Максимчук та ін.) розглядають сутність афоризму як одиниці книжно-літературного походження, його зв'язок з пареміями, розподіляють афоризми за семантичними, структурними та функціональними критеріями, вивчають їхній прагматичний та стилістичний потенціал у різних типах дискурсу, у творчості окремих українських та зарубіжних письменників, приділяють увагу об'єктам афоризації, виокремлюють лінгвокультурні аспекти афористики певного історичного часу. Дослідження афористики як соціокультурного й духовного феномену нації засвідчує психоментальні особливості сприйняття навколишнього світу, систему цінностей та ідеалів соціуму, мовну естетику образно-логічної думки, а також «формує концептосферу мови» (Колоїз, Малюга, Шарманова, 2012). Багатомістовий шлях української світоглядної думки розбудував «мисленний дім», охопивши широку концептосферу. Судження увиразнюють суспільні ідеали й негативні явища, соціальні маркери й систему морально-етичних цінностей, усе, що творить людину фізичну, соціальну й духовну.

Одним із сутнісних елементів ментального світобачення українців є концепт *війна*. Особливо гостро її реальне значення сьогодні усвідомлює кожен з нас. Видається актуальним простежити формування образу-концепту *війна* впродовж віків.

Унікальним виданням, що містить «розмисли про світ і людину» українських мислителів упродовж XI – поч. XIX ст., є книга «Мудрість передвічна», яку впорядкував письменник Валерій Шевчук (2019). Давні афоризми («мудрість, що сидить на Божих кріслах») становлять окремі тексти або висловлювання, вибрані з давніх літературних пам'яток (художніх, публіцистичних, наукових та релігійних текстів, документів). Це цілий «світ, розглянений по частинах», сплав індивідуально-авторської

та національної свідомості – «усуспільнена народна мудрість». Серед творців мудрих «розгадувань» – Теодосій Печерський, Данило Заточник, Клирик Острозький, Юрій Дрогобич (Котермак), Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Касіян Сакович, Іван Величковський, Пилип Орлик, Іван Максимович, Теофан Прокопович, Самійло Величко, Митрофан Довгалевський, Георгій Кониський, Григорій Сковорода, Іван Котляревський та багато інших. Літературні / книжні афоризми, за словами Валерія Шевчука, – це «реальні пам'ятки розумового існування та здатності мислити українського народу, а отже, свідчення його цивілізованості» (Мудрість передвічна, 2019, с. 64). Митець слова переклав деякі афоризми з латини, з польської мови, осучаснив і додав їм надзвичайної образності, збагативши лексично, посиливши їхню афористичність. Давнім афоризмам властиві всі ознаки афористичних висловів: компресія закладеної в них інформації, високий ступінь узагальнення, універсальна адресація, лінгвальна креативність, естетична бездоганність, позачасовість суджень.

Афоризм, зазначає у передмові до книги В. Шевчук, «кладе у свою основу значне узагальнення, яке здатне прикладатися до іншого часу та різних об'єктів, але з'являє позачасову істину, яка легко прикладається до інших часових реалій. У цьому і є немеркнуча вартість творів цього жанру» (Мудрість передвічна, 2019, с. 30). Саме сприйняття афоризмів не лише як тогочасних «суддів історії», а й таких, що «мають вічне закладення в часі», дасть змогу визначити суголосність обраного об'єкта лінгвоконцептуального аналізу із сучасними політичними подіями.

Мета дослідження – виявити особливості вербалізації концепту *війна* в українському афористичному корпусі давніх часів. Ілюстративний матеріал – понад 200 афористичних висловів, які описують війну як буквальне явище і як образний концепт.

В українській науковій сфері є низка праць, присвячених тлумаченню терміна *концепт*, опису його природи, ознак, структури, методів дослідження (Н. Боднар, Т. Космеда, І. Петров, А. Приходько та ін.). Усталилися два підходи щодо трактування концептів: лінгвокогнітивний і лінгвокультурологічний, які, проте, не засвідчили їхньої абсолютної автономності, адже обидва пов'язані з індивідуальною свідомістю і

культурою. Науковці визнають концепт як такий собі “гібрид” лексико-семантичної парадигми й етнокультурної специфіки. У наукових статтях вживають терміни *гештальт*, *архетип*, *лінгвоконцепт*, *культурема*, *лінгвокультурема*, *логоеністема*, *ментефакт*, *символ*, *стереотип*. Описові вислови трактують концепт як «ментальнопсихонетичну сутність», «вербалізований культурний смисл», «одиницю колективного знання» та ін. Структура багатьох проаналізованих концептів відображає їхній розподіл на фрейми, сценарії, скрипти чи слоти, стимули, тематичні групи, константи тощо.

Концепт *війна* як культурно-мовно-ментальна одиниця був предметом багатьох мовознавчих досліджень. Його вивчали з погляду лінгвосеміотики та лінгвокультурології, описували прагматичний потенціал, структурно-семантичне наповнення (Є. Васянович, О. Колесник, Г. Яворська), виявляли особливості мовної об’єктивації в газетному тексті (Т. Вільчинська), у мовотворчості письменників (Н. Бондар, Л. Марчук, Н. Сологуб), у давніх культурах і в українському фольклорі (В. Верьовкін). Розширювали уявлення про концептуалізацію лексеми *війна* дослідження іномовного художнього, публіцистичного й політичного дискурсу (Л. Брославська, В. Дубик, Р. Коваленко, В. Міщенко, І. Стаднік). Об’єднує ці наукові розвідки опис концепту *війна* як складного структурно-сислового образу, що має контрастні конотативні зони, високий ступінь метафоризації, емоційно-образний потенціал.

Розглядаючи *війну* як лінгвокультурний концепт, вербалізовану інформаційну матрицю в різних мовах і давніх культурах, О. Колесник робить висновок, що війна – це «прояв конфлікту протилежно орієнтованих систем», і ця «несумісність та жорстка організація систем замість діалектичної взаємодії і творчого розв’язання конфлікту» запускає базові скрипти на зразок: *нанесення удару*, *тиск*, *руйнування*, *зіткнення*. Учений стверджує, що концепт *війна* пов’язаний із концептами інших сфер (онтології, аксіології, артефактів, соціальних відносин) і має етнокультурну специфіку (2014, с. 237).

Аналіз вербалізації концепту *війна* в художньому дискурсі спирається на концептуальні моделі, у яких осмислюється війна. Буквальними

смыслами війни у творах воєнної тематики дослідники визнають військові терміни, предметні атрибути (*бій, атака, вогонь, зброя* та ін.), антонімічні пари (*перемога – поразка, визволення – завоювання, воля – неволя*), тематичні групи (*війна – людина, війна – зброя* та ін.). Автори наукових розвідок виокремлюють слоти, наприклад: людина (*ворог, друг, солдат*); мілітарні метафоричні моделі (від 6 до 15), наприклад, *війна-дорога, війна-доля, війна-час, війна-битва, війна-ненависть, війна-урок, війна-смерть, війна-гра* та ін. (Колесник, 2014; Боднар, 2016; Васянович, 2018).

У давніх афоризмах, які створювали протягом майже дев'яти століть українські мислителі, письменники, історичні діячі, відображена не так індивідуальна, як колективна свідомість народу щодо розуміння війни, ставлення до неї. За ці століття українцям доводилося воювати з ворогами – татарами, турками, ляхами, москалями, що підтверджують і назви деяких творів: «Україна, татарами терзана» (Максим Пашковський, XVII ст.), «Про Острозьку війну» (Симон Пекалід, XVII ст.) та ін. Висновки мислителів, попри зміну століть, ідеологій, «залишаються виразниками концептуального змісту» й сьогодні особливо актуальні. Доведімо це на прикладах таких справедливих суджень: *Кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів* (Пилип Орлик, 269)¹; *Якщо хтось і непричетний до вбивства, але подумки з тим погодився, сам став убивцею, чи, якщо міг і не допоміг, – той сам убити повелів* (Серапіон, 85); *Завжди перемир'ям Лис той користає, Поки власних сусідів вицент не обертає, І зрадливим фортелем доти метикує, Як мідянка-гадюка, доки не звоює* (Йосип Верещинський, 29). Останній афоризм, зауважує збирач давніх афоризмів, «напрочуд накладається на теперішній час», хоч написаний 520 років тому, але йдеться про колишнього й теперішнього ворога, «імперіялістичного хижака» із зажерливою жагою до завоювань (Шевчук, 2019, с. 30).

У концептосфері соціуму осмислення концепту *війна* невіддільне й неповне без усвідомлення концепту-опозиції – *мир*. У такому ж протиставленні розглянемо основні смислові складники концепту. Війна є символом смерті, мир символізує життя, часто в афоризмах ужито

¹ Тут і далі подаватимемо прізвище автора афоризму і сторінку з книги-джерела.

символічні образи: *Булат як гримне, з коріння вирве мирт зелений, Гімнів не більша, де меч є лише кров'ю багренний* (Пилип Орлик, 268). Актуалізує цей контраст і поділ на *війну-напад* і *війну-захист*. Зауважмо, що більше афоризмів стверджують справедливість ведення війни задля оборони рідного краю, наприклад:

Природним правом є визволятися від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було забрано (Пилип Орлик, 269);

Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили й боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність, і навіть найнижчі на землі тварини, як-то звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги (Анонім (Б. Хмельницький), 396);

Сама оборона природним чином людству дозволяється проти кого б то не було із своїх ворогів, а нападати на людство і терзати його свавільно з-за самої примхи є розбишацтво, варварство і просто звірство, нічим не оправдане (Анонім (Б. Хмельницький), 397).

Афоризмів, де є ключове слово **війна**, всього 24. Набагато більше таких, які по-філософськи, психологічно й емоційно розкривають суть війни через концептуальні смисли (форманти, каталізатори, кореляти). Війни бувають *Божі, святі* (оборонні) і *безбожні, несправедливі* (нападницькі): *Війни святі, як боронять свободу, Несправедливі ж – прокляті з породу...* (Максим Пашковський, 148); *Та ж війна з одних причин може в світі бути: Щоб свої і людські кривди відвернути* (Касіян Сакович, 168). Причиною війни як конфлікту найчастіше називають *незгоду: ...гонителька миру, сваха збурень пекельних, до вісн задира, підбивачка на братні заїлості люті...*(Іван Орновський, 265). Проте завжди війна – це щось *страшне, зле, несите, нелюдське, безбожне*, вона *мертвить людей, оскверняє храми, несе голод: Над все війна страшнішою буває* (Петро Семенченко, 402). Розгорнений персоніфікований образ війни подає Іван Котляревський:

*Війна в кривавих ризах тут,
Із нею рани, смерть, увіччя,
Безбожність і Безчоловіччя
Хвіст мантії її несуть (406).*

У творенні образу-концепту *війна* беруть участь концепти-каталізатори, з якими вона співвідноситься: *смерть, погибель, кровопролиття, брань, убивства*; супутні концепти: *голод, осквернення, рани, увіччя, тиранство*. Увиразнюють аксіологічні смисли емоційні константи: *ридання, помста, темрява, хмари, гнів, скорбота*, наприклад: *Марсові робота – всьому світу скорбота* (Пилип Орлик, 268); *Ридання всієї України голосами пробиває небо* (Богдан Хмельницький, 204).

Символічними образами війни в давніх афоризмах є *меч і кров*, а колір війни – *червоний*. Метафора діє в поєднанні з іншими мовно-виражальними засобами, зокрема повтором-обрамленням: *Світ є морем червоним, бо на світі є війни між людьми, Убивства, тиранства; тут кров людська щедро розливається, і від цієї крові світ уже став морем червоним* (Іонікій Галятовський, 213), протиставленням: *На Україні не один гине, Вкраїна – це море, Воно червоне, Хто сам, потоне, В гурті переборе* (Лазар Баранович, 223), порівнянням: *Так, як на човен хвилі налітають, На Україну біди нападають. Ні, іще гірше! Човен воду крає, А Україна в крові потонає* (Лазар Баранович, 223).

Складний образ війни передбачає яскраве протиставлення двох сил, які діють на боці зла: **ворожа держава, ворог-нападник**, і на боці добра: **держава / сторона, яка захищається від ворога, оборонець**. Розгляньмо докладніше, як осмислюється війна в цих контрастних зонах.

Ворожою державою в давніх афоризмах найчастіше є *ненадійний, нищий сусід, на зле готовий, до крові похитливий* – Московія. Ключові слова цієї смислової площини – *народ, політична влада, вождь-тиран*. Основні характеристики **народу**, що оприявнюють афоризми, – *бідність і дикунство*, які, своєю чергою, ілюструє велика кількість синонімічних лексем з негативною семантикою:

бідність: *Московські люди є всі в рогожах, тож неминуче і народ,*

живучи з ними, доведений буде до такої вбогості, що вбереться він у рогожі і під рогожі (Анонім, 397);

З'єднатися з неключимим народом (лихий, бридкий – Н.С.) *є те саме, що кинутися з вогню в полум'я* (Анонім, 307);

дикунство: *Лютістю перевершують дикунів...*(Анонім 398); *Нестерпна є зневага у землі своїй од народу, нічим не кращого, але нахабного й готового на всілякі кривди, грабунки й дошкульні дорікання* (Анонім, 401);

Хто ж не відає, які великі є грубіянства й забобони в московському народі? (Іпатій Потій, 127); *Так їхні звичаї зіпсовані, що самі собі і своїм нітрохи не хочуть вірити!* (Іпатій Потій, 127).

Негативну конотацію в цих прикладах переважно мають абстрактні іменники (*лютість, поганство, кривди, грубіянство, забобони*), а також прикметники (*нахабний, дошкульний, неключимий*), дієприкметник (*зіпсований*). **Політичну владу** найбільше характеризує **хитрість і підступність**:

Як же тому повірить, віри хто не має?

Зрадить, знищить, здурити – це в них процвітає
(Йосип Верещинський, 125);

Москва... потурає, лестить вам, золоті гори обіцяє, жалуванням грошовим утішає і на всілякі вольності згоджується, але що трапиться з вами по закінченні і до якого нещастя та згуби ви тоді дійдете? (Пилип Орлик, 270);

Москва, узявши з вас присягу, як захоче, так з вами і з Вітчизною нашою вчинить, і тоді присяга ваша й душу вашу занапастить, і Вітчизну в безодню кине (Пилип Орлик, 271);

Злість московська здавна на Вітчизну, нашу матір, аби захопити її у владу і володіння, хитро задумує (Кость Гордієнко, 308);

Не скуши нас московською оманюю, бо знаємо: давно розумом і ділом

досвідчилися **правди московської** (Йосип Кириленко, 311);

Християнські клятьби і навіть присяги бувають лише маскою, під котрою ховаються лукавства, зрадництва і всілякого роду неправди. І найважливіші їхні дії, називані політикою та міністерією, суттю своєю один хитрий обман... (Анонім, 397).

Посилюють експресію афоризмів виражальні засоби різних мовних рівнів: риторичні запитання, іронія (*правда московська*), негативно оцінна лексика (*нещастя, неправди, обман, згуба, лукавство, зрадництво* та ін.). Збільшується кількість семантично вагомих дієслів та дієслівних стійких сполук, адже акцент переноситься на дію: *чужа країна може зрадити, знищити, здурити, захопити, кинути в безодню, обіцяти золоті гори, занастити душу* та ін. Афоризми сповнені болю за долю своєї *Вітчизни-матері*. Через віки пророчо звучать слова: *І на грядущу пору задрість та інтереси сусідів не облишать нас у спокої* (Анонім, 397).

Вождь ворожої держави, яка веде несправедливу війну або хоче будь-яким способом поневолити чужу землю, чи то історично достовірний, чи то художньо осмислений, означений як *тиран, личина люта, сатана*:

***Тиран** – то жахлива звірюка з людською подобою,
що губить громадян, знищує закони, один усе пригнічує*
(Станіслав Оріховський-Рутенець (Русин), 95);

*Нехай же ти личина люта
Що нас впровадила в війну
І ганьбою до всіх надута
Походить більш на сатану* (Іван Котляревський, 408).

Наслідком завойовницької політики держави-ворога є поневолення, ярмо: *А коли б не повстали за свої вольності, то знайте, що втратите собі, оскільки залишитеся уже вічними московськими невільниками і ніхто за вас не заступиться ніколи* (Петрик (Петро Іваненко), 262); насильство, поправлення прав: *Які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України* (Пилип

Орлик, 269). Іронічно автор афоризму – політичний і державний діяч, поет і публіцист XVIII ст. Пилип Орлик – трактує право загарбника як «небувале», а безправ'я, яке заповонить рідний край, з гіркою називає «добровільним ярмом»: *Великоросійське жорстоке і в цілому світі небувале право – через нього багато невинних гинуть* (270). Такі самі болісні запитання ставить своїм співвітчизникам: *Що ви принесли Вітчизні, батькам, вашій братії, родичам і всьому народові українському, віддаючись під владу і панування московське? Чи поліпилися від того права та вольності, Москвою порушені й відібрані?* (Пилип Орлик, 271). Автори давніх афоризмів провісницьки застерігають, що в разі поневолення країну чекають: *ланцюги рабства, топтання прав, ненависть, плач, жах і трепет, убогість, зневага як до худоби, посліду*. Риторичні запитання наближаються за змістом до ствердних констант: *І самі пропадете і Вітчизну згубите?* (Йосип Кириленко, 310). Продуктивність цих експресивних структур свідчить про тривогу за майбутнє Вітчизни, яка *«стоїть між двома проваллями, готовими нас пожерти»* (приписано І. Мазепі, 400). Презирство до ненависних зайд мудрий народ виявляє в римованих висловлюваннях, які автор іронічно трактує як «гостинність українського люду»: *А то вже вірно, що український люду гостинність свою ось як освідчував: «Москалики-соколики! Поїли ви наші волики, а коли вернетесь здорові, поїсте й останні корови»* (Анонім, 401). Лексеми з позитивною семантикою, іменники-демінітиви контрастують зі змістом примовки.

Уособлює ворожу сторону **ворог / нападник**. У давніх афоризмах його описують, як і державу, через його дії-наміри (*заколоти правих серцем* (Володимир Мономах); *розсіяти посеред пиєниці кукіль: розпусту, марносластво* (Клирик Острозький), та характеристику цих дій за допомогою негативно конотованих абстрактних іменників: *тиранство, розбишацтво, варварство; звірство, нічим не оправдане* (Богдан Хмельницький). Проте найчастіше характерною ознакою ворога є **хитрість**. Зауважмо, що автори не так зосереджують увагу на ворогові, як закликають воїнів-оборонців остерігатися його хитрощів:

Не їми віри ворогам своїм довіку.

*І як ото мідь заіржавіє, так і злоба його,
А коли змириться і піде поникнувши, наладнай душу свою
І остерігайся від нього – будеш йому як очищене дзеркало...*
(Іван Грішний, 74);

*Вустами своїми солодить ворог, а серцем своїм
радитиме кинути тебе в рів.
Очима своїми просльозиться ворог, а як віднайде пригожий час,
То не насититься в прірві* (Іван Грішний, 74);

*Ти на слово ворогу не звіряйся ніколи,
Бо дійде кінця твоє життєбіжне коло* (Віталій, 154).

У поданих прикладах образно-емоційно висловити думку авторам афоризмів допомагають численні стилістичні засоби: епітети (*пригожий час; життєбіжне коло*), порівняння (*як мідь заіржавіє; як очищене дзеркало*), метафора (*не насититься в прірві*); стійкі вислови (*не йняти віри; вустами солодити*), протиставлення (*Вустами своїми солодить ворог, а серцем своїм радитиме кинути тебе в рів*).

Невіддільною від уявлення про ворога є й думка-переконавання про те, що він буде переможений і матиме «вічне прокляття». Це мислителі пророкують у висловах, звернених до ворога: *Кара за кару прийде, зволь тебе знати, Меч на тебе твій власний повернеться нині І земля тебе в темній зачинить яскині* (Михайло Козачинський, 331), а також у запевненнях, що підтримують захисників: *Зброя їхня ввійде в серце їхнє, і луки їхні поламаються* (Володимир Мономах, 78).

На боці добра – **сторона, яка захищається від ворога**: *Отчизна, Отча сторона, Вітчизна пресвята, свята Україна, мати, козацька мати*. У цьому концептуальному полі бачимо і позитивно оцінену лексику, і смислові домінанти, які засвідчують силу, що перемаже в оборонній війні: *Ворога силу хай сила долає...* (Симон Пекалід, 143). Джерелом такої сили є передусім **єдність / братність**. Щоб показати міцність згуртування, автори поетичних рядків, що стали афоризмами, використовують метафоричні образи *човна, стріл*, протиставляючи кожного зокрема в

човні – усіх разом; стріл у сноці – по одній стрілі: *Тільки всі разом порятуємося, а кожен зокрема, в човні сидячи, згине* (Станіслав Оріховський-Рутенець (Русин), 106); *З'єднаних воєдино, ворожа сила здолати не зможе, Як і стріл ніхто не зламає, коли будуть вони в одному сноці, А тих, що розлучені по одному, й мала сила ламає* (Симеон Полоцький, 243). Антитезу посилюють антонімічні пари: *порятуватися – згинутьи; з'єднані воєдино – розлучені по одному; не зможе здолати, не зламає – ламає*. Антитеза, як зазначає термінологічний словник, «може бути простою за умови одного протиставлення і розгорнутою, якщо вона має кілька протиставлень або пронизує весь текст. Саме тоді вона є чинником концептуалізації» (Селіванова, 2010, с. 32). Аргументація від протилежного засвідчує невтішний висновок: *Гурту не знали – ось маєте плату!* (Мартин Пашковський, 148), *Жалься, Боже, України, Що не вкупі має сини!* (Іван Мазепа, 260).

Убережуть від ворога і зміцнять країну мудрі й добродішні очільники: *Вітчизну щоб не брали вороги ніякі, Хай мудрість буде і чесноти всякі* (Іван Ужевич, 188). Негативними явищами, що роблять її слабкою, «вмалюють великі речі», на думку мислителів минулих століть, є: *внутрішній домовий ворог, внутрішні п'явки, відступники, міжусобиці, незгоди*. Вони можуть призвести до сумних наслідків: *Щоб ми зважили на свою цілісність і в майбутньому житті, Отож повинні запобігати тому, щоб нас ворожа омана та зваба Не привели до розорення і викорінення* (Іван Мазепа, 259).

Джерелом сили є *свобода / вольність*. У давніх афоризмах її часто порівнюють із золотом, проте стверджують, що вона *цінніша*. Саме через те, що свобода – *найважливіша річ поміж усіми*, багато афоризмів подані як імперативи, заклики до дії:

*За великі клейноти свободу тримайте
І заслугами більше її уміцняйте* (Касіян Сакович, 168);

*Народе давній мій руський славний,
Подбай про свободу,
Дбай краще, бо цінніше злата,*

Жий без переводу! (Лазар Баранович, 224).

Джерелом сили, яка здолає ворога, запорукою героїчного народного спротиву є **любов до Батьківщини**. Визначаючи метафорично, чим є *світ, земля, Вітчизна*, саме Вітчизні автор надає найвищої оцінки: *Наш світ також як море, що широко грає, Земля – в'язниця темна вигнанцям із раю, Вітчизна ж справжня – небо!* (Іван Величковський, 245). Сила любові до Вітчизни – вічна й непереможна:

*Усе на світі любов переможе,
Любов ні в чому знати упадку не може.
Тож кожен, хто Вітчизну уміє любити,
Не зможе від любови себе відлучити* (Інокентій Нерунович, 327);

*Любов к Отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат* (Іван Котляревський, 407).

До асоціативного поля любові до Вітчизни залучено лексику позитивної оцінки: *перемагати, героїти, сильніший*, у протилежному – *упадок, відлучити, сила вража, гармати*.

Важливою складовою сили держави є її **підтримка у світі**. Ці пророчі слова ми вповні оцінюємо в сьогоденних воєнних реаліях: *Держава, яка не має підмоги від сусідів і прихильності, міцною не буває* (Станіслав Оріховський-Рутенець (Русин), 103). Мудрі поради дають автори афоризмів і щодо потреби завчасної **підготовки до оборони**: *Ви про захист гадайте, та не перед боєм* (Іван Мелешко, 124); *Хочеш стояти – стережися і не впаде. І не впадеши!* (Самійло Величко, 320). *Свобода не менше тоді певна, коли не маємо перед собою журби ворога, а найліпше – її боронити в готовності і напрузі* (Богдан Хмельницький, 206). У кожному тематичному полі є власні слова-асоціати, а чіткість структури афоризмів зумовлюють складні речення зіставні чи протиставні, з підрядними умови. Науковці визнають одиниці з активізацією зіставно-протиставних відношень найпродуктивнішим різновидом образних

афоризмів (Колоїз, Малюга, Шарманова, 2012, с. 150).

Найбільше давніх афоризмів серед проаналізованих присвячено **захисникові / оборонцю** (понад 70). Батьківщина – це матір, яку син (*доброчесний, коханий*) має захистити від ворога (*непрошеного сусіда*), адже він не допустить плондрування рідної землі, її здирання, погибелі, краще складе свою голову, ніж призведе до спустошення Вітчизни:

*Доброчесний син завжди неньку захищає,
Кривди їй від ворогів мужній не прощає* (Ждан Білицький, 115);

*Не допустить добрий син землю плондрувати,
Буде власними грудьми матір заступати* (Ждан Білицький, 115);

*Бог ясно каже: щоб сукню продав ти,
Меч купив, землю здирати не дав би* (Мартин Пашковський, 148)

Для характеристики відданості, мужності захисника використано образні засоби. У давніх афоризмах оборонець – *мужній рицар*, той, хто *явить світові козацьку силу і козацьку славу*. Увиразнюють тексти афоризмів контекстуальні антонімічні пари (*добрий син – виродок; захищати – тихо сидіти*). Ставлення до тих, хто не готовий боронити рідну Вітчизну-матір, відтворюють метафоричні образи каміння, хижого звіра:

*Добре знаєм: нам усім Вкраїна є мати.
Хто ж не хоче руку їй у поміч подати,
Матері, що гине, той каміння твердіший,
І од лева-хижсака незмірно лютіший* (Інокентій Нерунович, 326).

Темі **синівського обов'язку** захищати свою землю (*Хто ж, як не ти?*) присвячено найбільше афоризмів серед цієї групи – 40. Емоційне навантаження мають риторичні запитання:

Як же ти хочеш розсудити біду войовника,

*що б'ється і борється,
Коли сидиш удома біля матеріної цицьки?*
(Іван Вишенський, 135);

*Що по нас буде, хоч і залишимося живі,
Коли Вітчизна через неприятеля спустошена буде?*
(Антоній Радивиловський, 231).

Декларативно звучить твердження: *Коли раті наступають і сурма військова сурмить – ніхто не може спати* (Тодосій Печерський, 68). Велику емоційну напругу відтворюють афоризми, побудовані на антитезі.

*Хто ж би не готувався волю боронити?
Краще мужньо вмерти, в рабстві не ходити*
(Іван Мелешко, 125);

*За Вітчизну-бо краще і голову скласти,
Ніж піддатись ганебно, навколішки впасти.
Тож коли хто не хоче за край умирати,
Той з Вітчизною згодом піде погибати*
(Касіян Сакович, 168).

У всі часи з уст поетів-мислителів звучав заклик до оборони, коли край у біді. Це передають афоризми з предикатами-імперативами:

*Славний народі сарматського спадку
Гада страшного **не бійся** нападку!* (Мартин Пашковський, 148);

*Самопали **набувайте**,
Острих шабель **добувайте**,
А за волю хоч **умріте**
І вольності **бороніте*** (Іван Мазепа, 261);

Де обцеє добро в упадку,

*Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять* (І. Котляревський, 407).

Серед проаналізованих давніх афоризмів нечасто фігурує слово *воїн*, наприклад: *Синове воїнів хоробрих, явіть мужність свою! І вам вовіки віків славу запишуть* (Григорій Граб'янка (Б. Хмельницький), 312). Конотативне поле *війна* творять ключові слова: **честь, слава, безмертя, вірність**. Афоризмів з такою змістовою домінантою налічуємо близько 20. Наприклад:

А як одбираєш своє – добру то честь принесе
(Себастьян Кленович, 118);

*Нехай вічна буде слава –
Через шаблю маєш права!* (Іван Мазепа, 261);

*Всяк знає, де блисне
Сталь, буде там, звісно,
Безмертя, також слава у спільному лоні...* (Пилип Орлик, 267).

Символами війни в цих афористичних рядках, оформлених метафорично, є *шабля* і *сталь*: *через шаблю маєш права; де блисне сталь*. Риси справжнього воїна, такі як **доблесть, мужність (хоробрість, смілість, відвага)**, автори давніх афоризмів найчастіше відображають у лаконічних, але глибоких «філософських розмислах»: *Доблесть ніколи не може загинути й навіть століття не в силі її...* (Симон Пекалід, 143); *Доблесть сама є моментом щастя* (Георгій Кониський, 351); *Коли надія перевищує страх, то вона породжує відвагу* (Георгій Кониський, 351); *Є дві дії у мужності: терпіти і нападати* (Георгій Кониський, 354). Воїнів, які захищають Вітчизну, автори перифрастично називають: *мужні герої, душі хоробрі, мужні рицарі, як-от:*

Мужній герой душі хоробрі веде, хоч несприятливий час
(Іван Туробінський-Рутенець, 113);

Мужнім рицарям завжди Україна рада
(Ждан Білицький, 115).

Антонімічний концепт **мир** у давніх афоризмах осмислюється передусім як *життя, віра в Бога, добро, радість, сонце, світло* та протиставляється всьому тому, що приносить війна: *Немає-бо нічого добрішого від миру...*(Михайло Козачинський, 331). В афоризмах вживаються імперативи, що виражають побажання чи наказ: *Мир справи множить, а війна руйнує, Нехай до миру все живе прямує* (Лазар Баранович, 224); *Що хочеш шукай, але не згуби миру* (Григорій Сковорода, 388). Філософський зміст мають поетичні рядки, оформлені як риторичні питання: *Що там веселоці й солодоці, коли нема світла? Що там мир, коли нема життя і веселоців?* (Григорій Сковорода, 387). Використання засобів експресивного синтаксису (анафори, інверсійного паралелізму, двох речень однакової побудови, в яких між частинами реалізовано часові й умовні відношення), а також нагромадження слів із позитивною конотацією: *веселоці, солодоці, світло, мир, життя*, і заперечення їх за допомогою предиката надає висловлюванню афористичності й естетичної вартості.

Мир настає після закінчення **війни**. Афоризми про важливість миру, очікування миру, прагнення миру існують поза часом:

*Всьому живому з миром треба стати,
Щоб після бою ями не копати* (Лазар Баранович, 224);

*Миру без миру так важко пробути.
Миру мир хоче – у слові це чути...* (Лазар Баранович, 223).

У поданих афоризмах обігруються два омонімічних значення слова: *мир* – «відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна» і застаріле – «усе живе, що оточує нас; те саме, що люди» (Словник української мови, 1973, т. 4, с. 712).

Деякі афоризми не мають у своєму складі ключового слова *мир*, проте це стає зрозуміло за символікою образів:

*Услід за смутком радість ясна виступає,
По темряві світанок у світі буває* (Софроній Почаський, 180);

*Після страшної грози, коли хмари густії розійдуться,
В небі ласкавім тоді сонце засвітить для нас*
(Павло Русин із Кросна, 89).

Слова, які мислитель-гуманіст, поет написав у 1509 році, зміцнюючи віру в перемогу добра, сьогодні набули особливо актуального змісту для всього українського суспільства.

Висновки. Український афористичний дискурс XI – поч. XIX ст. становить національний духовно-культурний спадок. Тематика мудрих висловів залежить від часу їхнього творення, суспільно-політичних реалій, морально-етичних приписів, духовної сфери тієї доби. Книжні афоризми оприявнюють українську інтелектуальну думку, що охоплює широку концептосферу. Кожен концепт відображає колективне, культурно-ментальне сприйняття певної сутності. Концепт *війна* осмислюється в національній мовній картині світу в загальнокультурному контексті, але з урахуванням історичної долі України.

Концепт *війна* вербалізується передусім в предметних атрибутах, що мають сталі тематичні групи і семантично розгортаються в них. Емоційно-експресивне тло лихої війни – всуціль негативне, що втілено в частотних концептах-каталізаторах, на противагу *миру*. Давні судження про війну різні за формою (часто римовані), мають чітку структуру, відповідне за конотацією семантичне наповнення та мовно-естетичну складову.

Основою дослідження стало сприйняття війни як *справедливої / оборонної* та *несправедливої / напасницької*, відтак концепт має дві однотипні, проте протилежні за змістом концептуальні моделі: *держава-нападник; ворог – держава, яка захищається, захисник*. Водночас це і дві контрастні конотативні зони із концентрацією мовно-виражальних засобів. Найпродуктивніші з них – антонімічні пари, метафори, елементи експресивного синтаксису (антитеза, риторичні фігури).

Перспективи подальших досліджень. Глибинний зміст концепту *війна* варто розглядати ще в різних ракурсах і на різних мовних рівнях. Потребує наукових розвідок репрезентація контрастних супровідних концептів, зокрема, *перемога – поразка, життя – смерть, любов – ненависть, пам'ять – забуття* та ін., які частково входять в асоціативне поле концепту. Дослідження на лексико-граматичному рівні дасть змогу докладніше виділити тематичні групи, ключові слова, граматичні доміанти, на стилістичному – визначити функції мовних засобів для досягнення афористичності.

Список використаної літератури

- Бондар, Н. В. (2016) Образні модифікації концепту війна в текстових просторах братів Тютюнників. *Філологічні науки* : зб. наук. праць / гол. ред. М. І. Степаненко ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, Вип. 23. С. 111–118. **Отримано 27.12.2023** з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fil_Nauk_2016_23_16.
- Васянович, Є. (2018) Структурно-семантичне наповнення концепту «війна» у лінгвістичних дослідженнях. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, С. 5–10.
- Колесник, О. С. (2014). Концепт війна в аспекті лінгвосеміотики та лінгвокультурології. *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип. 48. С. 216–230. **Отримано 27.12.2023** з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_48_22.
- Колоїз, Ж. В., Малога, Н. М., Шарманова, Н. М. (2012). Українська пареміологія / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: ТОВ «Центр-принт».
- Мудрість передвічна. Афоризми давніх українських мислителів XI – поч. XIX ст. (2019) / упорядник Валерій Шевчук. (2-ге вид.) Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо».
- Селіванова, О. О. (2010). Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля–К.
- Словник української мови : в 11 т. (1970–1980). Київ: Наук. думка. Т. 4 (1973).